

**POSTMÜHARİBƏ DÖVRÜNDƏ SÜLH, ƏRAZİ BÜTÖVLÜYÜ VƏ  
SUVERENLİYİN BƏRPASI UĞRUNDA MÜBARİZƏ  
(2020-2023-CÜ İLLƏR)**

**Zakir Kərimov**

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti  
zakir.kerimov.1955@mail.ru

***Açar sözlər:** Qarabağ, ərazi bütövlüyü, Laçın sərhəd–gömrük məntəqəsi, lokal antiterror əməliyyatı, separatizm.*

*Göstərilən məqalədə Vətən müharibəsindən sonrakı dövrdə Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün və suverenliyinin bərpası uğrunda mübarizədən bəhs olunur. Qeyd olunur ki, bu prosesə əsas maneə 2020-ci il 10 noyabr tarixli bəyanatı imzalayan dövlətlər: Rusya, Ermənistan, həmçinin Qarabağdakı erməni separatçıları idi. Sonra bu prosesə böyük Qərb dövlətləri, xüsusən Fransa və bəzi beynəlxalq təşkilatlar da qoşuldu. Lakin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev, Xalqımız və Ordumuz qətiyyət göstərərək ərazi bütövlüyümüzü və suverenliyimizi (2023-cü aprel, sentabr) bərpa etdi. Məqalədə həmçinin Azərbaycan diplomatiyasının beynəlxalq müstəvidə Ermənistanla apardığı sülh danışıqlarına da toxunulur. Məqalədən Azərbaycan tarixinin tədrisi prosesində istifadə etmək olar.*

**БОРЬБА ЗА МИР, ТЕРРИТОРИАЛЬНУЮ ЦЕЛОСТНОСТЬ  
И ВОССТАНОВЛЕНИЕ СУВЕРЕНИТЕТА В  
ПОСЛЕВОЕННЫЙ ПЕРИОД (2020-2023 ГГ.)**

**Закир Керимов**

***Ключевые слова:** Карабах, территориальная целостность, Лачинский погранично-таможенный пост, местная антитеррористическая операция, сепаратизм.*

*В указанной статье говорится о борьбе за восстановление территориальной целостности и суверенитета Азербайджанской Республики в период после Отечественной войны. Отмечено, что основным препятствием этому процессу стали страны, подписавшие заявление от 10 ноября, 2020: Россия, Армения, а также армянские сепаратисты в Карабахе. Крупные страны Запада, особенно Франция, и*

*некоторые международные организации присоединились. Однако Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев, наш народ и наша Армия проявили решимость и восстановили нашу территориальную целостность и суверенитет (апрель, сентябрь 2023 г.) Статья может быть использована в процессе преподавания истории Азербайджана.*

## **STRUGGLE FOR PEACE, TERRITORIAL INTEGRITY AND RESTORATION OF SOVEREIGNTY IN THE POST-WAR PERIOD (2020-2023)**

**Zakir Karimov**

**Key words:** *Karabakh, territorial integrity, Lachin border-customs post, local anti-terrorist operation, separatism.*

*The indicated article talks about the struggle for the restoration of the territorial integrity and sovereignty of the Republic of Azerbaijan in the period after the Patriotic War. It is noted that the main obstacle to this process was the countries that signed the statement dated November 10, 2020: Russia, Armenia, as well as the Armenian separatists in Karabakh. major Western countries, especially France, and some international organizations also joined. However, the President of the Republic of Azerbaijan, Ilham Aliyev, our people and our Army showed determination and restored our territorial integrity and sovereignty (April, September 2023). The article can be used in the process of teaching the history of Azerbaijan.*

Vətən müharibəsindəki parlaq qələbədən sonra Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev məğlub Ermənistanla sülh bağlamaq üçün müraciət etdi. Ermənistanın Baş naziri N. Paşinyan əvvəlcə buna maraq göstərsə də, Ermənistanda və onun hüduqlarından kənardakı revanşistlərin-daşnakların, erməni kilsəsinin, Qarabağ klanının, erməni diasporunun və erməni terror təşkilatlarının qorxusundan Azərbaycanla vasitəçilərsiz, birbaşa sülh danışıqlarından yayınmağa başladı. Bu işdə bəzi Qərb dövlətləri və Rusiyanın təzyiqini də unutmaq olmaz. Rusiyanın yüksək rütbəli rəsmiləri, o cümlədən Xarici İşlər Naziri S. Lavrov ilk növbədə kommunikasiyaların açılması, iki dövlət arasında sərhədlərin delimitasiya və demarkasiyası məsələsəni önə çəkir, sülh müqaviləsinin bağlanmasını uzaq gələcəyə atırdılar. Belə bir müqavilənin bağlanmasının vaxtının çatmadığını bildirirdilər. 11 yanvar 2021-ci ildə V. Putin, N. Paşinyan və İ. Əliyev arasında imzalanmış dörd maddədən ibarət bəyanatda Azərbaycanla Ermənistan arasında kommunikasiya xətlərinin açılmasını nəzərdə tutulurdu. Bəyanatın 4-cü bəndində deyilirdi ki, Dağlıq

Qarabağ konfliktini keçmişdə qalmışdır, indi gələcək haqqında düşünmək lazımdır. Bəyanatda sülh danışıqları barədə heç bir işarə yox idi [11].

Azərbaycan bölgəsinin rifahının sülhdən keçdiyini anladığı üçün Rusiyanın moderatorluğu ilə Ermənistanla sülh danışıqları prosesinə başladı. Çünki Ermənistan birbaşa danışıqlar aparmağa cəsarət etmirdi. Rusiya isə sülh danışıqlarında öz mənfəətini güdür, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü parçalayan mövqe sərgiləyirdi. Belə ki, onların fikrincə, Azərbaycan Qarabağ ermənilərinə status verməli idi. Rus sülhməramlıları da ermənilərin təhlükəsizliyi təmin etmək üçün uzun müddət Qarabağda qalmalı idi. Hətta, Azərbaycan buradakı rus sülhməramlı qüvvələrinə BMT tərəfindən mandat verilməsinə razı olmalı idi. Rusiyanın iki dövlət arasında danışıqlarda ədalətli mövqe tutmaması, manipulyasiyalar etməsi, danışıqları qəsdən uzatması, sülh danışıqlarında təşəbbüsün Cənubi Qafqazda möhkəmlənməyə can atan Avropa İttifaqına və ABŞ-a keçməsi ilə nəticələndi. Rusiyanın danışıqlarda inhisarçı mövqeyi sarsıldı, danışıqların Vaşinqton və Brüssel platformaları yarandı. Vaşinqton platformasına görə Azərbaycan Qarabağ ermənilərinə status deyil, yalnız mədəni sahədə onlara hüquqlar verməlidir, humanitar sahədə yardım etməlidir, ermənilərin dinc həyata inteqrasiyası üçün tədbirlər görməlidir, onları orta səviyyəli Azərbaycan vətəndaşının həyat səviyyəsinə uyğun bir yaşam səviyyəsi ilə təmin etməlidir və s.

Ermənistanın baş naziri N. Paşinyan özünü “sülh göyərçini” kimi nümayiş etdirsə də sülh danışıqlarına münasibətdə səmimi deyildi, o vaxt qazanıb əlverişli şərtlərlə sülh bağlamaq istəyirdi. Bu məqsədlə də sərhəddə tez-tez münaqişələr törədilirdi. 2022-ci il sentyabrın 12-14-də Sisiyan və Vardenis rayonlarından Azərbaycanın Kəlbəcər və Laçın rayonları atəşə tutuldu. Nəticədə böyük sərhəd münaqişəsi baş verdi. Azərbaycanın 80 nəfər hərbiçisi şəhid oldu, 282 nəfər isə həlak oldu. Ermənistanın 204 nəfər hərbiçisi məhv edildi, 3 mülk şəxs öldü. Ermənistan aldığı zərblərdən sonra sülh danışıqları masası arxasına oturdu [8].

2022-ci il oktyabrın 6-da Praqada (Çexiya) Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin, Fransa Respublikasının Prezidenti Emmanuel Makronun, Avropa İttifaqı Şurasının Prezidenti Şarl Mişelin və Ermənistan Respublikasının baş naziri Nikol Paşinyanın Avropa Siyasi Birliyi sammiti çərçivəsində ikinci görüşü oldu [8].

Görüşdən sonra verilən birgə bəyanatda deyilirdi ki, Azərbaycan və Ermənistan BMT-nin nizamnaməsinə və bir-birinin ərazi bütövlüyünü tanıyan 1991-ci il Alma-Atı bəyannaməsinə sadıqdırlar. Beləliklə, Praqa görüşündə N. Paşinyan Dağlıq Qarabağ da daxil olmaqla Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanıdı, görüşdən sonra Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ. Əliyev rəsmən bildirdi ki, ilin sonuna kimi Ermənistanla sülh sazişi imzalanı bilər. Təəssüf

ki, Ermənistanın günahı ucbatından bu baş tutmadı [10]. Qeyd etmək lazımdır ki, Praqada R.T.Ərdoğanla N.Paşinyanın görüşü oldu.

31 oktyabr 2022-ci ildə Soçi şəhərində İ.Əliyev, V.Putin və N.Paşinyan arasında görüş oldu. Əvvəlcə V.Putin N.Paşinyanla, sonra isə İ.Əliyevlə təkbətək görüşdü, sonra üç dövlət başçıları arasında birgə görüş oldu. Görüşdə bəzi məsələlərdə razılıq əldə olunmasa da tərəflər birgə bəyanat qəbul etdilər [11]. Maraqlıdır ki, görüşdə Qərb dövlətlərinin sevimlisi olan N.Paşinyan Qarabağdakı rus sülhməramlılarının mandatını qeyri-müəyyən müddətə -5, 20 ilə uzatmağı təklif etdi. Bu təklif rədd olundu. V.Putin bu gələcək danışıqlardan asılıdır, mandatın uzadılmasında üçtərəfli razılıq olmalıdır, -dedi. Bu razılıq imzalanacaq mümkün sülh sazişi, sərhədlərin demarkasiyası və delimitasiyasından asılı olacaq. Soçi görüşü İ.Əliyev və N.Paşinyanın təklifi ilə keçirilmişdi.

2023-cü il mayın 1-4-də ABŞ-ın Virciniya ştatının Arlington şəhərində ABŞ-ın vasitəçilərlə danışıqlar keçirildi: Azərbaycan Xarici İşlər Naziri Ceyhun Bayramov və Ermənistanın Xarici İşlər Naziri Ararat Mirzoyan və onu müşayiət edən nümayəndə heyətinin üzvləri Sülh və Dövlətlərlərarası Münasibətlərin qurulması haqqında ikitərəfli saziş layihəsinin bəzi maddələri üzrə qarşılıqlı razılıq əldə etdilər, eyni zamanda bəzi əsas məsələlər üzrə mövqelərin fərqli olduğunu bildirdilər [1]. İyunda tərəflər arasında ABŞ-da yeni görüş oldu.

Fransa Prezidenti müdaxilə edənə qədər Brüssel sülh platforması Azərbaycan və Ermənistan arasında sülhü yarada biləcək ən konstruktiv vasitə idi. Avropa Şurasının Prezidenti Şarl Mişelin vasitəçiliyi ilə Brüsseldə İ.Əliyevlə N.Paşinyan arasında bir sıra görüşlər (14 dekabr 2021-ci il, 6 aprel 2022-ci il, 22 may 2022-ci il, 31 avqust 2022-ci il) keçirildi [14].

Paşinyan 14 may 2023-cü ildə sayca beşinci Brüssel görüşündə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanıdığını rəsmən açıqladı və Dağlıq Qarabağın Azərbaycana məxsus olmasını qəbul etdi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.Əliyev Dağlıq Qarabağla Ermənistan arasında dəhliz olmasına razılıq verdi. Razılaşmaya görə Dağlıq Qarabağda erməni silahlıları tərsiləh edilməli idi, bu prosesdə Ermənistan iştirak etməli idi [15].

Reykjavikdə (İslandiya) 2023-cü il mayın 17-də keçirilən Avropa Şurasının sammitində Paşinyan bildirdi ki, Şarl Mişelin vasitəçiliyi ilə keçirilən görüşdə (Brüssel), Ermənistan Azərbaycanın 86,6 kv.km-lik, Azərbaycan da Ermənistanın 29,8 kv.km-lik ərazisini tanıyıb [13].

Prezident İ.Əliyev Rusiya Prezidenti V.Putin tərəfindən Avrasiya İqtisadi Birliyinin 2023-cü il mayın 25-də Moskvada keçirilən toplantısına dəvət olunmuşdu. Ümumi toplantıdan sonra V.Putin, İ.Əliyev və N.Paşinyan arasında üçtərəfli görüş planlaşdırılmışdı. Toplantıda Əliyevlə Paşinyan arasında gərginlik yaşandı. Paşinyan Əliyevin Zəngəzurla bağlı söylədiyi koridor

(dəhliz) ifadəsinə kəskin reaksiya verdi. Paşinyanın məntiqindən belə çıxırdı ki, “Zəngəzur koridoru” ifadəsi Azərbaycanın Ermənistan ərazisinə iddiasını əks etdirir, “Laçın dəhlizi” isə Azərbaycanın nəzarətində olmamalıdır. İ.Əliyev cavabında bildirdi ki, “Zəngəzur koridoru” nəqliyyat yoludur və özündə Ermənistana qarşı ərazi iddiasını əks etdirmir. Laçın yolunda sərhəd-keçid məntəqəsinin yaradılması isə Azərbaycanın müstəsna hüququdur və 2020-ci il 10 noyabr tarixli bəyanata zidd deyildir. Yeri gəlmişkən, Paşinyan Moskvaya gələndə Qarabağ daxil olmaqla Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanımışdı. Toplantıdan sonra keçirilən Putin, Əliyev, Paşinyan arasında üçtərəfli görüşü cəmi 20 dəqiqə çəkdi. Ümumi bəyanat qəbul olunmadı. Putin sadəcə onu dedi ki, üç ölkənin baş nazirlərinin müavinləri görüşüb nəqliyyat yolunun açılmasının detallarını müəyyən edəcək.

2023-cü il iyunun 1-də Kişineu (Moldova) şəhərində Avropa Birliyinin növbəti sammiti keçirildi. Sammit çərçivəsində Azərbaycan Prezidenti İ.Əliyevlə Ermənistanın Baş naziri N.Paşinyan növbəti dəfə görüşdülər. Sonra isə Azərbaycan-Ermənistan münasibətlərinin normallaşdırılması və sülh sazişinin imzalanması üçün münbit şəraitin təmin edilməsi məqsədi ilə əvvəlcə üçtərəfli, sonar isə beşərəfli görüş keçirildi. Üçtərəfli görüşdə Avropa İttifaqının Prezidenti Şarl Mişel, Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev, Ermənistanın Baş naziri Nikol Paşinyan da iştirak etdi. Beşərəfli görüşdə bu prosesə Fransa Prezidenti Emmanuel Makron və Almaniya kansleri Olaf Şolts da qatıldı. Görüş zamanı danışıqların növbəti raundunun iyulun 21-də Brüsseldə təşkil olunması barədə razılıq əldə olundu. O, vaxtadək isə Azərbaycan və Ermənistan Xarici İşlər Nazirləri başçıları arasında növbəti görüşünün keçiriləcəyi bildirildi. Görüşün nəticələrinə gəldikdə isə onu müsbət qiymətləndirmək olar. İlk növbədə sərhədlərin müəyyən edilməsi üçün 1991-ci ilin Alma-Ata sənədi əsas götürüldü. Praqada da eyni addım atılmışdır. Bu o, mənanı verir ki, Azərbaycan və Ermənistan Sovet İttifaqı tərkibində olarkən hansı sərhədlərə malik idilərsə, müstəqil olduqda da eyni vəziyyət qalmalı idi. Həmin vaxt Qarabağ Azərbaycan ərazisi idi. 1991-ci ilin Alma-Ata sənədi də bunu nəzərdə tuturdu. Moskva görüşündə olduğu kimi Kişineu görüşündə də tərəflər arasında sülh bağlanmadı, lakin iki ölkənin bir-birinin ərazi bütövlüyünün tanınması ilə bağlı məsələ müzakirə olundu və müsbət yanaşma əldə olundu [14].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.Əliyev 2023-cü il oktyabrın 5-də Qranadada (İspaniya) Avropa Siyasi Birliyi sammiti çərçivəsində keçiriləcək beşərəfli (Azərbaycan-Ermənistan-Fransa-Almaniya-Avropa İttifaqı) görüşdən imtina etdi (2) *Bu bir çox səbəblərlə bağlı idi: 1-ci, Azərbaycanın istəyinin əleyhinə olaraq Almaniya və Fransa Türkiyənin bu görüşdə iştirakına qarşı çıxırdı. Yəni Azərbaycan görüşün beşlik deyil, Türkiyənin iştirakı ilə altılıq formatda keçirilməsini istəyirdi. Çünki görüşdə iştirak edən dörd siyasi mərkəz anti-Azərbaycan mövqedə dayanır, xristian təəssübkeşliyini nümayiş etdirib*

*ölkəmizə birgə təzyiq etmək* istəyirdilər. Azərbaycan üçün ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədlər təsisatının [12] üzvü olan xristian dövlətlərin (ABŞ, Fransa, Rusiya) 25 il ərzində münaqişəni həll etməməsi, ermənipərəst mövqe tutması kimi acı təcrübəsi var idi. O, zaman da Azərbaycanın Türkiyənin Minsk qrupunun həmsədlərindən biri olması təklifi ilə çıxış etmişdi, lakin Rusiya və Fransa razılaşmamışdı. 2-ci, görüşdən bir gün öncə Fransanın Xarici İşlər Naziri Ketrin Kolonna İrəvanda oldu və Fransanın Ermənistanla hərbi müqavilə bağlayacağını, onun yanında olduğunu, ona lazım olan silahları verəcəyini bildirdi. Fransanın müdafiə naziri də belə mövqe tutdu. Bu açıq-aşkar Ermənistanı silahlandırmaq və oradakı revanşistləri yeni müharibəyə həvəsləndirmək cəhdi idi. Həm də bir vasitəçi kimi bitərəf qismində çıxış etməli olan Fransanın tərəf tutduğunu göstərdi və haqlı olaraq Azərbaycanın görüşdən imtinasına səbəb oldu; 3-cü, əvvəllər Brüssel görüşlərində Azərbaycanla Ermənistan arasında vasitəçilik edən, öz bitərəfliyini qoruyan Avropa İttifaqı Şurasının Prezidenti Şarl Mişel də Azərbaycanı Qarabağda erməni separatçılara qarşı apardığı lokal antiterror əməliyyata görə haqsız olaraq işğalçılıqda, etnik təmizləmədə suçladı, 4-cü, bu görüşdə Fransa, Almaniya, Avropa İttifaqı Azərbaycana olduqca ağır şərtləri, o cümlədən Dağlıq Qarabağdan köçmüş erməni əhalinin oraya qeyd-şərtsiz qayıtmasına razılıq verməyə məcbur etmək istəyirdilər. Bu isə qəbul edilməz idi, çünki onların bir hissəsi Qarabağa köçüb yaşayan Rusiyanın, Ermənistanın, Suriya və Livanın vətəndaşları idi.

Görüş iştirakçıları - Fransa prezidenti E.Makron, Almaniya Prezident O.Şolts, Avropa İttifaqı Şurasının Prezidenti Ş.Mişel, Ermənistanın baş naziri N.Paşinyan birgə bəyanat qəbul etdilər. Lakin əhəmiyyətsiz bir bəyanat idi, çünki onu Azərbaycan tərəfi imzalamamışdır.

“Politika”(İtaliya) nəşrinin qeyd etdiyi kimi, 50-yə yaxın Avropa dövlətinin, onlarla köməkçinin və 700-yə yaxın jurnalistin iştirak etdiyi Qranada sammitində Qarabağdakı vəziyyət, Balkan ölkələrindəki fikir ayrılıqları, Avropa təhlükəsizlik sistemindəki çatışmazlıqlar kimi cari məsələlərin həllində heç bir razılaşma əldə edilməmişdir. Görüşün uğursuz bitməsinin səbəblərindən biri orada əsas aktorların, o cümlədən Türkiyə və Azərbaycanın iştirak etməməsi olmuşdur.

Ermənistan yalnız xain qonşu deyil, həm də barbardır. Bu barbarlar işğal etdiyi ərazilərimizdə bütün mədəni və tarixi irsimizi məhv etmiş, təbii sərvətlərimizi talan edərək ekoloji cinayət törətmişdilər. 44 günlük müharibədəki məğlubiyyətdən sonra da yeraltı və yerüstü sərvətimizi talan etmək siyasətini davam etdirirdilər.

Hesablamalara görə Qarabağın dağlıq hissəsində, ermənilərin nəzarətində qalan ərazilərdə 112 ton qızıl ehtiyatı vardır. Onun 99%-ni ermənilərlə əlbir olan rus şirkətləri çıxarıb dünyaya satırdı. Bu şirkətlərin ən böyüyü Rusiyanın

Geo Pro Mining Gold şirkəti idi. Dağlıq Qarabağda faydalı qazıntıların qanunsuz istismarı ilə alman və fransız şirkətləri də məşğul idi.

Bu ölkə ictimaiyyəti və hökumətimizin kəskin etirazına səbəb oldu. Azərbaycan Respublikası hökuməti onların cinayətinin qarşısını almaq üçün ciddi tədbirlər gördü.

Məsələ onda idi ki, 2020-ci ildən 2023-cü ilin əvvəlinədək, Azərbaycanın Laçın rayonunda sərhədə nəzarət etmədiyi bir zamanda Qarabağa, rus sülh məramlılarının nəzarət etdiyi erməni yaşayış məntəqələrinə sayı milyonlarla ölçülən nəhəng döyüş silah-sursatları daşınıb. Minalar gətirilib, ərazi əlavə olaraq minalanıb. Bütün bunların hamısı ona gətirib çıxarıb ki, azərbaycanlılar öz torpaqlarında həlak olmağa davam ediblər. II Qarabağ müharibəsi başa çatandan sonra Azərbaycanın 315 nəfər hərbi və mülki vətəndaşlarımız həlak olmuş və ağır şəkildə yaralanmışlar. Təəssüf ki, onların sayı hər il artır [5]. 2023-cü il 6 noyabr tarixli məlumata görə onların sayı 338 nəfərə çatmışdır.

2022-ci il dekabrın 3-dən etibarən Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Əmək Məsələləri Dövlət Xidməti və AzerQold “Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinin” mütəxəssislərindən ibarət heyət Rusiya sülhməramlı kontingentinin müvəqqəti yerləşdiyi respublikamızın Qarabağ bölgəsində-Qızılbulaq qızıl və Dəmirli mis-molibden yataqlarının qanunsuz istismarı, bundan irəli gələn ekoloji və digər fəsadlarla bağlı sülhməramlı kontingentin komandanlığı ilə (komandan general A.Volkov) danışıqlar apardılar. Lakin faydası olmadı, erməni separatistləri Azərbaycanın yuxarıda göstərilən təşkilatların nümayəndələrini mədənlərin ərazisinə monitorinq aparmaq üçün buraxmadılar [9].

Buna etiraz əlaməti olaraq Azərbaycanın qeyri-hökumət təşkilatlarının və ekoloji fəalllarının (ekofəalların) 12 dekabr 2022-ci ildə Laçın-Xankəndi yolunda fasiləsiz etiraz çıxışı başlandı. Etirazçılar rus sülhməramlılarının postu yaxınlığında toplanmışdılar, sülhməramlıların komandanı A.Volkovu görüşə çağırıdılar. O, isə saymamazlıq göstərərək görüşə gəlmədi.

Etirazçılar Qarabağda faydalı qazıntı yataqlarının qanunsuz istismarının dayandırılması ilə bağlı Azərbaycan, rus və ingilis dillərində mütəmadi olaraq plakatlar qaldırır, “Azərbaycan milləti qoruyacaq sərvəti!”, “Azərbaycan oyaqdır, sərvətinə dayaqdır!”, “Azərbaycan vahiddir, sərvətinə sahibdir!”, “Ekocinayətə son” kimi şüarlar səsləndirirdilər.

Eko aksiyanın keçirildiyi ərazi humanitar məqsədlərlə istifadə olunan avtomobillərin keçidi üçün tam açıq idi [7]. Ermənistandan Xankəndinə və əks istiqamətdə nəqliyyat vasitələri sərbəst hərəkət edirdi.

Ekofəallar Azərbaycan Dövlət sərhəd Xidmətinin bölmələri tərəfindən öz ərazimizdə, Ermənistanla sərhəddə, Laçın-Xankəndi yolunun başlanğıcında nəzarət buraxılış məntəqəsinin qurulmasını və bununla da yolda hərəkət üzrə şəffaflığı, qanunun aliliyi və hərəkətin təhlükəsizliyini təmin edilməsini,

tələblərinə qismən nail olduqlarını eləcə də dövlət nümayəndələri tərəfindən dəfələrlə edilən müraciətləri nəzərə alaraq 138 gün fasiləsiz davam edən aksiyanı dayandırdılar. Lakin ekofəallar bildirdilər ki, Qarabağda faydalı qazıntı yataqlarının qanunsuz istismarının dayandırılmasına, ekoloji və digər fəsadlarla bağlı monitorinqin keçirilməsinin təmin olunmasına dair sülhməramlı kontingentin komandanlığına tələbləri qüvvədə qalır. Onlar bu tələbləri yerinə yetirilməyəcəyi halda aksiyanı yenidən bərpa edəcəklərini bildirirlər.

Ekofəalların etiraz aksiyası aprelin 28 saat 18:00-dan etibarən dayandırıldı və iştirakçılar mərhələli şəkildə ərazini tərk etdilər. Ərazini tərk etməmişdən öncə orada təmizlik aparıb ağac əkdilər.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sərhəd Xidmətindən verilən məlumatda deyilir ki, 2020-ci il 10 noyabr üçtərəfli Bəyanatına zidd olaraq Ermənistan Azərbaycan ərazisindəki qeyri-qanuni erməni silahlı dəstələri üçün canlı qüvvə, silah-sursat, mina, eləcə də digər hərbi təyinatlı vasitələrin daşınmasının qarşısının alınması məqsəd ilə və Ermənistan tərəfindən aprelin 22-də birtərəfli qaydada Azərbaycan ilə sərhəddə Laçın-Xankəndi yolunun girişində nəzarət buraxılış məntəqəsinin qurulmasına adekvat olaraq aprelin 23-də saat 12:00-da Azərbaycan Respublikası Dövlət Sərhəd Xidmətinin bölmələri tərəfindən ölkəmizin suveren ərazilərində, Ermənistan ilə sərhəddə Laçın-Xankəndi yolunun başlanğıcında sərhəd buraxılış məntəqəsi qurulmuşdur [4].

Deməli, Azərbaycan “yumşaq güc”, yəni ekofəalların etiraz çıxışı ilə məqsədinə çatdı, ərazi bütövlüyümüzün bərpasını başa çatdırdı.

Lakin Qərb dövlətləri və beynəlxalq təşkilatlarının himayə etdiyi Ermənistan sülh, dinc qonşuluq yolunda addımlar atmaq əvəzinə təxribatla məşğul olurdu. Bu da 2023-ci ilin sentyabrında Azərbaycanı Qarabağ bölgəsində lokal antiterror əməliyyatı aparmağa məcbur etdi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev bu əməliyyatın konkret səbəblərini açıqlamışdır. O, göstərmişdir ki, 2022-ci ilin oktyabrında Ermənistan və Azərbaycan rəhbərlərinin beynəlxalq tərəfdarlarla görüşündə (Praqa) qəbul edilmiş Bəyanatda hər iki ölkənin bir-birinin ərazi bütövlüyünü təsdiqləyən 1991-ci il Alma-Ata bəyannaməsinin tərəfdarı olduqlarını bəyan etdilər. Biz bunu Ermənistan tərəfidən atılmış mühüm addım hesab etdik. Azərbaycana qarşı ərazi iddialarından nəhayət, əl çəkəcəyini zənn etdik. Lakin təəssüf ki, ümidlərimiz doğrulmadı. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü sözdə və kağız üzərində tanıyan Ermənistan rəhbərliyi əməldə hər şeyin əksini edirdi. Təxribat hərəkətlərinə son qoymaqla bağlı Azərbaycanın etdiyi çoxsaylı çağırışlar təəssüf ki, bütün ciddiliyi ilə qəbul edilmədi. Vəziyyət daha da gərginləşdi. Çünki 2023-cü il 2 sentyabrın 2-də Ermənistanın baş naziri Xankəndinə, separatçılara qondarma “Dağlıq Qarabağ Respublikası” yaranmasının ildönümü münasibəti ilə bağlı təbrik göndərdi. Bu qırmızı xətti keçmək demək idi, və təbii ki, Azərbaycan buna dözə bilməzdi. Bu bizim ərazimizə qarşı açıq iddia

irəli sürmək demək idi. 2023-cü il sentyabrın 9-da qondarma “Dağlıq Qarabağın” qondarma “seçki” keçirdilər, bu isə mövcud reallıqların tam şəkildə inkar edilməsi demək idi və bu sentyabrın 19-da Azərbaycana antiterror tədbirləri keçirmək və öz suverenliyini tam şəkildə bərpa etmək üçün başqa seçim yolu qoymadı. 23 saat 44 dəqiqə davam edən əməliyyat nəticəsində Ermənistanın Qarabağdakı 10-15 min nəfərlik hərbi kontingenti tam tərkisilah edildi və ərazimiz üzərində tam nəzarət, suverenliyimiz bərpa olundu. Nəticədə separatizmə son qoyuldu, müharibə təhlükəsi aradan qaxdı. Bu hərbi əməliyyat o qədər dəqiq icra olundu ki, heç bir insan, heç bir mülki obyekt ziyan görmədi. Hərbi əməliyyat zamanı və ondan sonra Azərbaycan tərəfi radio və digər rabitə vasitələri ilə dinc erməni əhalisinə təşvişə düşməməyi və yaşayış yerini tərk etməməyi, öz evlərində qalmağı tövsiyə etdi. Prezident onların Azərbaycanın başqa xalqlarla eyni hüquqlarına malik olduqlarını bildirdi, təhlükəsizliyinə təminat verdi. Qarabağın erməni əhalisinin reintegrasiya planı açıq şəkildə dərc olundu, bu plan internetdə də yerləşdirildi.

Lakin ermənilər öz separatçı “başçı”larının təzyiqi ilə köçüb getdilər. Həm də bunu qoxdudları üçün etdilər. Çünki mülki eməni əhalisinin çoxu Qarabağdakı azərbaycanlılara qarşı cinayətlərdə iştirak etmişdilər. Ermənilərin köçüb getməsi bəzi siyasi güclərə Azərbaycanı etnik təmizləmədə suçlamaq üçün lazım idi.

Bəzi ekspertlər mötəbər mənbələrə istinad edərək Azərbaycanın sentyabrın ortalarında ildırımsürəti ilə lokal antiterror əməliyyatı keçirməsinin əsas səbəbi kimi Ermənistandakı Fransa jandarm dəstəsinin Xankəndini ermənilərin təhlükəsizliyini təmin etmək bəhanəsi ilə işğal edəcəyini amili ilə bağlayırlar. Mümkün idi ki, bu əməliyyatda o zaman Ermənistanda erməni hərbiçilərinə təlim keçən ABŞ hərbi dəstəsi də iştirak etsin. Ordumuz buna görə təcili lokal antiterror əməliyyatını keçirərək bu planı pozdu.

Xocavənd rayonunda Azərbaycanın iki şosse yolu işçisinin minaya düşərək həlak olması və hadisə yerinə gedən Azərbaycan Daxili İşlər Nazirliyinin 7 nəfər polis işçilərinin, cəmi 9 nəfərin həlak olması Azərbaycan Müdafiə Nazirliyinin Antiterror əməliyyatına başlamasına təkan verdi. Bundan öncə dəfələrlə erməni hərbiçiləri Ağdərənin, Ağdamın yaşatış məntəqələrini atəşə tutur, radio dalğalar buraxaraq Qarabağ üzərindən uçan təyyarələrə maneəçilik törədirdilər.

Azərbaycan komandanlığının silahı yerə qoyub təslim olmaq təklifini ermənilər rədd etdilər. 19 sentyabr 2023-cü ildə, səhər saatlarında Qarabağda Azərbaycan silahlı qüvvələri və erməni silahlı birləşmələri arasında silahlı toqquşma başlandı. Erməni silahlı qüvvələrini 10 noyabr üçtərəfli bəyanata görə Qarabağdan çıxarılmalı olan Ermənistan hərbiçiləri və Dağlıq Qarabağın özünümüdafiə qüvvələri adlanan separatçıları təmsil edirdi.

Hərbi əməliyyat Azərbaycan silahlı qüvvələrinin Rusiya sülhməramlı kontingentinin 10 noyabr 2020-ci il tarixli bəyanatına əsasən yerləşdirildiyi

ərazilərdə aparılırdı. Çünki ermənilər rus sülhməramlılarının arxasında gizlənərək təxribat törədirdilər.

Rusiya sülhməramlıları Qarabağdan erməniləri Ermənistana təxliyyə edir. Azərbaycan bu əməliyyata Konstitusiya quruluşunu bərpa etmək məqsədilə başladığını bildirmişdir. Ermənistan isə bunu Azərbaycanın ermənilərə qarşı təcavüzü adlandırırdı.

Əməliyyat nəticəsində Azərbaycan ərazisində Qondarma Dağlıq Qarabağ Respublikasının fəaliyyətinə son qoyuldu.

Azərbaycanın 192 hərbi qulluqçusu şəhid oldu, 511 nəfər hərbiçi isə yaralandı. Ermənistan dəqiq rəqəm açıqlamadı. Qondarma rejimin ombudsmanı Geğam Stepanyan 200-dən çox erməni hərbiçisinin öldüyünü bildirmişdir.

Avropanın siyasi təşkilatları və bəzi siyasi xadimləri Azərbaycana etiraz etdilər.

Avropa Parlamentinin sədri Roberta Mezzola bildirdi: “Mən Ermənistanın Baş naziri N. Paşinyanı plenar iclasda çıxış etməyə dəvət etdim”. Avropa Parlamenti (2023-cü il noyabr) ermənilərin qondarma yalanlarına dəstək verən qətnamə qəbul edib. Maraqlıdır ki, faktları yoxlamadan. Bədnam qətnamədə Avropa Birliyi Azərbaycana qarşı sanksiya tətbiq etməyə çağırılır.

Seperatizmi dəstəkləyən Avropa Parlamenti vaxtı ilə Azərbaycan ərazisini işğal etmiş, xalqımızı soyqırma məruz qoymuş, hər cür cinayətlərə əl atmış Ermənistana “özünümüdafiə” üçün tribuna verir.

Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyi (XİN) Qarabağ bölgəsində qeyri-qanuni yerləşmiş erməni silahlı qüvvələrinin təxribatlarına qarşı cavab tədbirləri haqqında bəyanat yaydı. Bəyanatda deyilirdi ki: sentyabrın 19-da Azərbaycanın Qarabağ bölgəsindəki erməni silahlı qüvvələri bir sıra genişmiqyaslı hərbi təxribatlara və terror hücumlarına əl atıblar. Əvvəlcədən quraşdırılmış minaların partlaması nəticəsində və minatanlardan atəşə tutulması nəticəsində mülki şəxslər, hərbi qulluqçular həlak olmuş və yaralanmışlar. Erməni silahlı qüvvələri bu kimi təxribatları davam etdirmək məqsədilə döyüş mövqelərini gücləndirməsi və bölmələrini döyüş hazırlığı səviyyəsinə gətirməsi Ordumuzun bölmələri tərəfindən təsbit edilmişdir [1].

Qarabağ iqtisadi rayonunda erməni silahlı qüvvələri tərəfindən gözlənilən genişmiqyaslı təxribatların qarşısının alınması, habelə üçtərəfli Bəyanatın müddələrinin icrasının təmin olunması, Ermənistan silahlı qüvvələrinin birləşmələrinin tərkisiləh edilərək ərazilərimizdən çıxarılması, onların hərbi infrastrukturunun zərərsizləşdirilməsi, dinc əhali, o cümlədən ərazidə aparılan bərpa-quruculuq işlərinə cəlb olunmuş mülki işçilər və hərbi qulluqçularımızın təhlükəsizliyinin təmin olunması və Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya quruluşunun bərpa edilməsi məqsədilə bölgədə lokal xarakterli antiterror başlanıb. Ermənistan silahlı qüvvələrinin atəş nöqtələri, döyüş vasitələri və hərbi təyinatlı obyektləri yüksək dəqiqlikli silahların tətbiqi ilə sıradan çıxarılır.

Tədbirlərin əsas hədəfi qanunsuz hərbi birləşmələr və hərbi instrukturdur. Azərbaycan tərəfi mülki əhalini hədəf almır. Bu xüsusda, erməni mülki əhalinin hərbi hədəflərdən uzaq olunması vacibdir [2]. Bəyanatda deyilir ki, bölgədə sülh və sabitliyə nail olmağın yeganə yolu erməni silahlı qüvvələrinin Azərbaycanın Qarabağ bölgəsindən qeyd-şərtsiz və tamamilə çıxarılması və qondarma rejimin buraxılmasıdır.

Ölkəmizdəki siyasi partiyalar Azərbaycanın keçirdiyi lokal antiterror tədbirlərini dəstəkləyən bəyanat qəbul etdilər [2].

Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyi Avropa İttifaqının xarici işlər və təhlükəsizlik üzrə xüsusi nümayəndəsi Cozef Borelin ermənipərəst bəyanatına cavab verdi. 2023-cü ilin sentyabrın 19-da ABŞ Dövlət katibi Entoni Blinken İ.Əliyevə zəng etdi, hərbi əməliyyatı dayandırmağı onun nəzərinə çatdırdı [2].

2023-cü il sentyabrın 20-də Prezident İ.Əliyev xalqa müraciət etdi [2]. Müraciətdə deyilirdi ki, dünən səhər (19 sentyabr) erməni silahlı birləşmələrinin törətdikləri terror aktı nəticəsində 6 Azərbaycan vətəndaşı, o cümlədən 2-si mülki şəxs olmaqla minə terrorunun qurbanı olmuşdur. Birinci dəfə deyil ki, bizə qarşı Ermənistan terror aktı törədir. İkinci Qarabağ müharibəsi başa çatandan sonra bu günədək 300-dən çox vətəndaşımız minə terrorunun qurbanı olmuşdur, ya da ki, ağır yaralanmışdır. Dünən təxminən saat 13:00-da antiterror tədbirlərinin başlanması və uğurla başa çatdırılması nəticəsində Azərbaycan öz suverenliyini bərpa etmişdir.

Qarabağın erməni sakinlərinin nümayəndələrinin Rusiya sülhməramlı kontingenti vasitəsilə müraciətini nəzərə alaraq 2023-cü il sentyabrın 20-də saat 13:00-da aşağıdakı şərtlər altında lokal xarakterli antiterror tədbirlərini dayandırması barədə razılıq əldə olundu.

1. Azərbaycan Respublikasının Qarabağ bölgəsindəki Ermənistan hərbi hissələri, qeyr-qanuni erməni silahlı dəstələri silahı yerə qoyur, döyüş mövqelərindən və hərbi postlardan çıxır və tam şəkildə tərk-silah olunurlar. Ermənistan silahlı qüvvələrinin birləşmələri Azərbaycan ərazilərini tərk edir, qeyri-qanuni erməni silahlı dəstələri buraxılır.

2. Paralel şəkildə bütün silah-sursat və ağır texnika təhvil verilir.

3. Yuxarıda qeyd olunan proseslərin Rusiya sülhməramlı kontingenti ilə əlaqələndirilmiş şəkildə həyata keçirilməsi təmin edilir. Lokal xarakterli antiterror tədbirlərinin dayandırılması barədə razılıqlar əldə olunub [2].

2023-cü il noyabrın 8-də Xankəndi şəhərində tariximizin möhtəşəm hadisələrindən biri baş verdi. 1919-cu ildən sonra bu şəhərdə Ordumuzun ikinci dəfə hərbi paradı keçirildi. Bu hərbi parad Vətən müharibəsində əldə olunmuş Zəfərin üçüncü ilinə həsr olunmuşdur. Paradı qəbul edən Prezident və Ali Baş Komandan İ.Əliyev çıxışında bildirmişdir ki, bir dəfə demişdim ki, Şuşasız bizim işimiz yarımçıq qalacaq. Üç il bundan əvvəl mən əmr verərək Ordumuzun bu məntəqələrə hücumunu dayandırdım. Tarix göstərdi ki, biz

düzgün addım atmışdıq. Ancaq o gündən bu günə qədər-sentyabradək, biz hər gün işləyirdik, çalışırıdıq ki, Azərbaycanın suverenliyi tam şəkildə bərpa edilsin. Oktyabrın 15-də Ağdərədə Əsgəranda, Xocavənddə, Xocalıda, Xankəndinə Azərbaycan bayrağını qaldırdım. Həm mənim üçün, həm Sizin üçün, həm Azərbaycan xalqı üçün, həm də dünya azərbaycanlıları üçün bundan böyük xoşbəxtlik ola bilməz. Bunula da Qarabağ üzərində Azərbaycan dövlətinin suverenliyi tam bərpa olundu [6].

Beləliklə, Azərbaycan 2020-2023-cü illərdə 13 min 500 kvadrat kilometrlik ərazisini işğaldan azad etdi. Bu ərazinin 5 min kvadrat kilometrlik hissəsi 44 günlük müharibədə döyüşlə, 5 min kvadrat kilometr 10 noyabr üçtərəfli bəyanata əsasən döyüş olmadan, 3 min 500 min kvadrat kilometrlik ərazi 2023-cü il 19-20 sentyabr tarixli əməliyyata əsasən qaytarıldı. Bu son əsrlərdə xalqımızın qazandığı böyük tarixi nailiyyətdir.

### Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan qəzeti, №92 (9259), 5 may 2023-cü il.
2. Azərbaycan qəzeti, №204 (9371), 21 sentyabr 2023-cü il.
3. Azərbaycan qəzeti, №203 (9370), 20 sentyabr 2023-cü il.
4. Azərbaycan qəzeti, №84 (9251) 26 aprel 2023-cü il.
5. Azərbaycan qəzeti, №222 (9389), 12 oktyabr 2023-cü il.
6. Respublika qəzeti, №246(7716), 9 noyabr 2023-cü il.
7. <https://aztv.az/news/ekofeallar-te...>
8. <https://az.m.wikipedia/orq/wiki>
9. <https://axar.az/news/gundem>
10. <https://www66c.com/azeri/reqi...>
11. <https://president.az/articles/view>
12. <https://report.az/xarici-siyaset>
13. <https://report.az/Qarabağ>
14. <https://respublika-news.az/news>
15. <https://a-r.az/article>